

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ՀԱՅՔ

ԵՒ ԶԱՆՈՆՔ ԿՈՎԿԱՍ ՓՈԽԱԳՐԵԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Այս վերնագրով յօդուած մը հրատարակեց մօտերս ռուսերէն Современная Летопись օրագրոյն մէջ Պ. Գէորգ Քանանեանց, որ Մոսքուայի Լազարեան ձեմարանին Տեսուչն է: Տարակոյս չկայ որ այն յօդուածը գրուած է ազգային եւ հայրենասիրական ոգով, եւ նպատակն է Զէյթունի Հայոց ներկայ եւ ապագայ վիճակը լաւցընել, եւ միանգամայն ցոլցընել թէ Ռուսաց տէրութեան եւս ինչ օգուտներ կրնան յառաջ գալ՝ եթէ յօժարի իւր անմիջական պաշտպանութեանը տակն ընդունիլ մեր ազգին այն պատուական մասը: Մեր առ այժմ՝ բաւական համարիմք այսօր միայն ըսել թէ այն մեր արգոյ բարեկամին առաջարկութեան ամենայն մասանցը չեմք կրնար հաւանիլ, եւ պատճառներն եւս չէինք փանդաղիւր այստեղ դնելու՝ եթէ օրագրոյս անձուկ սահմաններն ու քանի մի պարագայքը ներէին: Այսու ամենայնիւ կարծեմք թէ հաճոյական լինի մերազնեայց իմանալ այն յօդուածին գոնէ գլխաւոր կտորներն ու ընդհանուր ոգին եւ իմաստը. անոր համար ահա անոր թարգմանութիւնը այստեղ կգնեմք:

Սոմանեան դրան ձեռքը եղած նահանգներուն մէջ վերջին տարիներս եղած անցքերը մրտադրութեամբ կարդացողն ու լսողը հարկաւ գիտէ թէ... դիպուածական պատահմունքներ չէին այն ջարդերն ու արիւնհեղուծիւնները որ գրեթէ մի եւ նոյն ժամանակին մէջ ներկեցին Տաճկաց տէրութեան այլ եւ այլ կողմերը, եւ կարելի չէ ըսել թէ անոնք յանկարծական վրէժխնդրութեան մը պտուղներն էին, այլ առաջուց մտածուած ու կարգի դրուած հալածանք... եւրոպայի ժողովրդները այն բաները լսելով՝ ոչ սակաւ խռովեցան...

Պատմութեան այս նշանաւոր միջոցին՝ յորում արեւելեան խնդրոյն գորդեան հանգոյցը մօտ է կտրուելու, ո՛ր եւ իցէ տէրութիւն որ այս բանիս մէջ շահ մը ունի՝ պարտական է լաւ դիտելու թէ ի՞նչ անցքեր կպատահին Սոմանեան տէրութեան սահմաններուն մէջ... եւ ո՞վ կայ որ չտեսնէ թէ արեւելեան դժուարակնձիւն մեծ խնդիրը ի՞նչ կերպով ալ լուծուի՝ Ռուսաստանի համար շատ մեծ նշանակութիւն պիտի ունենայ: Այս կողմանէ շատ հետաքրքրական բան է Տօրոս լերանց քրիստոնեայ բնակիչներուն մէջ երեւցած տեսարանը, եւ այն տխուր դիպուածոց հետեւանքները:

Զէյթունի Հայերը սակաւաթիւ, բայց իրենց կրօնական եւ քաղաքական անկախութեան հոգեովը զօրաւոր դաշնակցութիւն մը ձեւացած են... Ժ՛ դարուն մէջտեղերը, երբոր Կիլիկիան եգիպտոսի սուլդաններուն ձեռքն ընկաւ, ոմանք ի Հայոց փախսան Տօրոս լերանց կիրճերուն մէջ ամրացան, եւ այն անմատոյց լեռներն ու անառիկ ամրոցները այնուհետեւ նոր հայրենիք եղան իրենց. հետերնին տարին նոքա իրենց հին հաւատքին անդրդուելի հաւատարմութիւնը, իրենց ազգային սովորութիւնները, եւ պատմական աւանդութիւնները: Իրենց բարքին նահապետական պարզութեամբը այն լեռնական քրիստոնեայք կարողացան ամբողջ ժողովուրդ մը ձեւանալ. փոքրիկ գեղերու մէջ կընակին՝ իրենց ընտրուած իշխանաց հպատակելով, եւ աշխարհիս մէջ ամէն բանէ վեր կընեն իրենց քրիստոնէական հաւատքը եւ ազգային անկախութիւնը: Զէյթունցիք 500 տարի զատուած կեցան աշխարհիս ամէն կողմը ցրուած Հայերէն, եւ սակայն նոցա մէջ եղած բարոյական կապը ոչ երբէք քակուեցաւ: Տօրոսի բնակչաց մէջ մինչեւ ցայժմ անմոռաց է Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ գտնուող բազմաթիւ Հայկազանց յիշատակը. եւ թէպէտ կասկածոտ մտքով արգիլած են օտար ազգաց իրենց երկիրը մտնելը, սակայն մինչեւ ցայժմ եղբայրական սիրով կըն-

դուռնին իրենց ազգակիցները, կտեղականան նոցա վիճակին, եւ նոցա ընկերական կենաց ամէն պարագաներուն: 400 տարուան միջոցին շատ անգամ այն քաջ եւ ազատասէր լեռնականները մեծամեծ նեղութիւններ կրեցին, բայց ամէն անգամ ալ յաղթական գտնուեցան անհաւասար պատերազմի մէջ: Երկար ատեն եւ մեծ քաջութեամբ խորտակեցին նոքա եգիպտոսի իշխանաւորաց հարուածները: Իսկ երբոր Կիլիկիան Տաճկաց ձեռքն անցաւ, կռիւր աւելի սաստկացաւ: Շատ աշխատեցան Տօրոս լեռանց քովերը բնակող թուրքի ցեղերը որ Զէյթունցիքը Օսմանեան դրան հպատակեցնեն, բայց չկրցան. վասն զի Զէյթունցիք ամէն ժամանակ մահը աչք առած կուուեցան, եւ միայն քանի մը անգամ կարճ ատենի համար թոյլ տուին որ իրենց վրայ թեթեւ տուրք մը ձգուի: Դեռ 1830-ին ատենները Զէյթունցի Հայերը դիւցազնական քաջութիւն ցուցին՝ երբոր Ասորուոց երկիրը ու Տօրոս լեռանց մօտ գտնուող Ատանայի գաւառը նուաճեցաւ Իպրահիմ փաշայէն՝ որ եգիպտոսի փառասէր հրամանատարին, այսինքն Մէհէմմէտ Ալի փաշային հրամանաւր եկած էր, եւ հրաման ունէր մտնելու այն լեռանց մէջ ու Զէյթունցիները նըւաճելու: Բայց Ասորուոց երկրին բաղդաւոր աշխարհակալը հարկադրեցաւ կանգ առնուլ ազատասէր Զէյթունցիներուն սեպհական լեռանց առջեւը. Զէյթունցիք Խոզան օղլուի ցեղին հետ դաշնակցելով՝ քաջութեամբ դէմ կեցան եգիպտացւոց բանակին, չորս տարի յուսահատաբար կուուեցան Իպրահիմ փաշային հետ, եւ վերջապէս ստիպեցին որ ետ կենայ իւր անպտուղ աշխատանքէն ու մէկդի քաշուի: Այն ժամանակէն դարձեալ հաստատուեցաւ Տաճկաց իշխանութիւնը մերձակայ գաւառներուն մէջ. բայց սոքա այնուհետեւ անհանգստութիւն չտուին իրենց քաջ եւ ինքնագլուխ դրացիներուն. վասն զի Զէյթունցիք իրենց ներքին ազատութիւնը իրենց թրովն ու արեամբը հաստատելով, եւ իրենց ազգային ինքնիշխան կառավարութիւնը եւ կրօնը պաշտպանելով, յօժարակամ ծանցցան Օսմանեան դրան իրենց վրայ ունեցած անուանական իշխանութիւնը: Միշտ պատրաստ լինելով պատերազմելու իրենց հաւատքին եւ անկախութեանը համար, կարծէին թէ կրնան այնուհետեւ հանգիստ ան-

ցունել իրենց խաղաղասէր՝ բայց գործունեայ կեանքը, ինչպէս որ բնական էր իրենց ազգային բնաւորութեանը:

Եւ յիրաւի. մինչեւ այս վերջին տարիներս այն լեռնականաց խաղաղ կենցաղավարութիւնը ամենեւին վրդովում մը չունեցաւ: Միայն գրեթէ ամէն օր կուուայ մէջ էին իրենց դրացի Քիւրտերուն եւ ուրիշ մանր մահմէտական ցեղերուն աւազակաբարոյ խումբերուն հետ. ուստի եւ աներկիւղ կապրէին իրենց անմատոյց բնականներուն մէջ, եւ իրենց գիւղական ու տնական գործոցը կզբաղէին: Շատ կսիրէին երկամ հանել, որ իրենց լեռներուն մէջ շատ կայ, եւ անով գէնքեր ու երկրագործական գործիքներ շինել. եւ այս ապրանքներով շատ անգամ Տաճկաց քաղաքները կերթային եւ ուրիշ ապրանքներու հետ փոխանակութիւն կընէին. անով կհոգային իրենց անպաճոյճ կենաց հարկաւոր պիտոյքը: Այսպէս հանդարտութեամբ կանցնէր այն քաջ քրիստոնէից կեանքը մինչեւ վերջին տարիներս՝ երբոր յանկարծակի Տաճկաց կրօնամոլութիւնը բորբոքելով՝ յարձակեցաւ քրիստոնէից վրայ ահագին կատաղութեամբ բոլոր արեւելքի մէջ, եւ աւելի սաստկութեամբ խեղճ Զէյթունցւոց վրայ:

Եւրոպական լրագիրներէն արդէն իմացած եմք Տօրոս լեռանց մէջ պատահած սոսկալի ջարդին ողբալի պարագաները: Մարաշի . . . կուսակալը Ազիզ փաշա . . . Պէշէն ու Քէրթմէն անուռով երկու փոքրիկ գեղերուն մէջ պատահած կռիւր իրեն գլխաւոր պատճառանքն ըրաւ: Երբ Դաղլիացւոց Մոլինարի անունով հիւպատոսը Ալապաշի Հայոց պաշտպանել ուզեց, Ազիզ փաշան պատասխան տուաւ՝ արեւելեան իշխանաւորի ցրտութեամբը. «Ես միտքս դրած եմ որ վերջապէս այդ ապստամբ աւազակներուն հետ հաշիւներս լմացնեմ, միտքս դրած եմ որ ամէնքն ալ թրէ անցնեմ»: Բայց մեզի արդէն յայտնի է որ այն անգութ վճիռը բոլորովին չկատարուեցաւ: Մարաշի կուսակալին սպառնալից պատրաստութիւնները եւ բոլոր աշխատանքը ասով միայն վերջացան որ քանի մը հարիւր կանայք եւ տղայք անարգաբար ջարդուեցան, երկու խեղճ գեղեր կողոպտուեցան որ կըսուէին Զէքիրտէրէ եւ Ալապաշ, ու Զէյթունի բնակչաց դիւցազնական դիմակալութենէն խորտակուեցան: 1862 տարուոյն

օգոստոսի 14 օրը փառաւոր յաղթութեան օր մը դարձաւ այն քաջ լեռնականներուն համար: Ազիզ փաշան ահագին հարուածով աւթապարտ ի վախուստ դարձաւ, եւ իրեն ամբողջ բանակը, զէնքերը, թնդանօթները եւ դրօշակները Ձէյթունցւոց ձեռքը մնացին:

Այն անհաւասար պատերազմէն առաջ գալու հետեւանքները տխրական կերեւին մեզի: Ձէյթունի դիւցազունքը ուժէ ընկնելով, եւ տեսնելով մահմէտականաց սպառնալիքը, չեն դադրիր ակամայ կամօք եւ բնական կերպով աչքերնին դէպ ի արեւմուտք դարձնելէն՝ իրենց քրիստոնեայ եղբարցը, եւ նոցա պաշտպանութիւնն ու օգնութիւնը կ'իսնդրեն: Եւ թէպէտ յայտնի չէ թէ այն տառապեալ լեռնականաց սպասած պաշտպանութիւնը կ'հասնի՞ թէ ոչ, սակայն պապականաց արգոսեան աչքերը արդէն տեսան որ Ձէյթունցիք իրենց համար նոր պատրաստական զոյ մի են: Արդէն հասան մեզի եւ հետ զհետէ կ'հասնին այսպիսի լուրերը՝ թէ հռովմէական կաթողիկ պաշտօնեայք շատ կաշխատին ներս մտնելու այն մշտնջենաւոր լեռներէն՝ ուր մինչեւ ցայժմ եւ ոչ մէկ օտարազգի մը ոտք կոխած է: Կաթողիկաց ջանքովը արդէն այն քրիստոնեայ ժողովրդեան առջեւ որոգայթներ լարուած են, որով կ'խոստանան անոր որ իրենք միջնորդ լինին արեւմտեան տէրութեանց առջեւ: Բայց այս օգնութիւնը անտարակոյս պիտի գնեն Ձէյթունցիք իրենց ազգային դաւանութեան՝ իրենց բազմադարեան աւանդութեան ուրացութեանը ծանր գնովը:

Թէպէտեւ քանի մը հայերէն լրագիրներ՝ որ կաթողիկաց օգտին կ'առաջեն, մեծ ջանքով կը մերժեն այս կաթողիկաց աշխատութեան լուրերուն ստուգութիւնը, բայց մեզ համար յայտնի կերեւի թէ ծանր վտանգի մէջ են Ձէյթունցիք: Կաթողիկները թերեւս ոչ երբէք այսքան փափաք ցցուցած լինին նորանոր տշխարհակալութիւններ ընելու եւ նոր աշակերտներ վաստակելու՝ ինչպէս իրենց այժմու դժուար վիճակին մէջ: Տարակոյս չկայ որ կաթողիկոսութեան համար եկած հասած է այն վտանգաւոր վայրկեաններէն մէկը, որ արդէն շատ անգամ հռովմէական եկեղեցւոյ սպառնացած են ու մահացու հարուածներ հասուցած են: Կաթողիկոսութեան ոտքին տակը կե-

րերայ այն հողը՝ որոյ հետ կապուած է իւր տիեզերակալութեան սիրոյն բազմադարեան պատմութիւնը: Նոյն իսկ իւր սեպհական երկիրներուն մէջ կտեսնէ որ մեծամեծ վնասներ կկրէ. սակայն իւր անօրինակ գործունէութիւնը եւ կրաւորական դիմակալութեան անյաղթելի ոգին քանի՞ քանի անգամ ազատած են զինքը մինչեւ ցայժմ ամէն տեսակ փոթորիկներէ եւ ձախորդութիւններէ, շատ անգամ ալ յաղթութիւն պարգեւեր են իրեն՝ առանց ամենեւին ոյժը եւ զօրութիւնը պակսեցնելու: Պապականութիւնը աւելի վտանգաւոր է կրօնական ազատութեան ազգաց այսպիսի ժամանակ՝ երբոր իւր զօրութիւնը ըստ երեւութին տկարացած է եւ թշնամիները բազմացած են: Ձէյթունի հասարակութեան կաթողիկ դառնալը պապականութեան համար փոքրիկ եւ աննշան գործ մը չէ. վասն զի Տօրոս լեռանց գօտիները իրենց քաջ բնակիչներովը կրնան իրեն ոտնկոխ մը դառնալ, որ անկից աւելի հեռաւոր աշխարհակալութիւններ ընէ: Բովանդակ արեւմտեան Ասիան եւ անոր մէջ բնակող ցեղ ցեղ ժողովրդոց գոյնզգոյն բազմութիւնը կրնան պապականաց քարոզութեանը աշակերտիլ. թերեւս նաեւ Ֆանապարհ կբացուի պապականութեան առջեւ՝ մօտենալու մինչեւ մեր սահմաններուն, որք թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական վիճակի կողմանէ մինչեւ ցայժմ պաշտպանուած են զանազան դաւանութիւններ ունեցող ժողովրդոց անխաղի հաւատարմութեամբը առ Ռուսաստան: Յիրաւի, կարելի չէ կարծել թէ կաթողիկաց քարոզութիւնը դիւրաւ եւ շուտով յաղթանակ կանգնէ Տօրոսի կիրճերուն բնակչացը վրայ, վասն զի Հայոց ազգին սեպհական յատկութիւններէն մէկը, ինչպէս որ նորա պատմութենէն յայտնի է, ամէն ժամանակ եղած է իւր հաւատքին սաստիկ յարեալ լինելը. եւ Ձէյթունի Հայերը կերեւի թէ ուրիշ Հայերէն ալ աւելի ամուր պահած են այս իւրեանց ազգային յատկութիւնը: Պ. Լանկլուա գաղղիացին, որ Փոքր Ասիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ Ֆանապարհորդութիւն ըրած լինելով՝ լաւ տեղեկացած է Հայոց պատմութեան եւ վիճակին, Ձէյթունցի Հայոց վրայ խօսելու ժամանակ՝ նշանաւոր եւ անտարակուսելի դիպուած մը կպատմէ: Եկեղեցականին մէկը ուրացաւ, կըսէ, իւր հարց հաւատ-

քը, բայց ուրացումեան դառն պատիժը շուտով քաշեց. վասն զի հայրենակիցքը գլուխը կտրեցին եւ մարմինը հրապարակաւ այրեցին: Այս դիպումածը պատահեր է դեռ 1845-ին. եւ սակայն Զէյթունի ժողովուրդը ո՛րքան ալ նախանձայոյզ լինի իւր դաւանանքին, այնչափ ոյժ չունի որ կարողանայ իրմէ շատ աւելի զօրաւոր թշնամոյն դէմ պատերազմիլ մինչեւ վերջը: Այժմ այն քաջ լեռնականները՝ որ հարիւրաւոր տարիներ պատերազմած են իրենց հաւատքին անկախութեանը համար, այս երկուքին մէկը պէտք է ընտրեն. կամ թէ իրենց սուրբ հաւատքէն ու գերութիւնը, կամ թէ իրենց սուրբ հաւատքէն ու ազգութենէն բաժնուիլը:

Տօրոսի բնակիչներուն դժբաղդ վիճակը ամենայն կերպով արժանի է Ռուսաստանի մոսուղութեանը, ոչ միայն իբրեւ մասն արեւելեան մեծ խնդրոյն, այլ եւ յօգուտ մեր հարաւային նահանգաց, եւ յատկապէս մեր Կովկասեան գաւառաց: Մեր աչքին առջեւ մեր ընդարձակ հայրենեաց մէջ երեւելի դիպումած մը պատահելու վրայ է, որոյ նշանակութիւնը եւ հետեւանքները կերելի թէ ամէն մարդ պէտք եղածին չափ չհասկընար: Սեւ ծովուն եւ Կասպից ծովուն մէջտեղը գտնուած ափագին տարածութիւնը հետ զհետէ պարպուելու վրայ է. վասն զի մահմէտական ցեղերը խումբ խումբ կձգեն իրենց հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր բնակած երկիրները, եւ կերթան ծամանեան տէրութեան կիպատակին: Մեզի յայտնի չէ թէ մեր տէրութիւնը ի՞նչ քաղաքական հաշիւներով թոյլ կուտայ ու նաեւ կյորդորէ այս մահմէտականաց ելնելը Ռուսաստանի սահմաններէն. սակայն անկարելի է չտեսնել այս պատմական երեւութիւն մէջ թէ մահմէտականք ի՞նչպէս սիրով կվազեն իրենց նոր բնակարանները՝ որ աւելի յարմար են իրենց կրօնական եւ ցեղական յօժարութեանցը: Տաճկաց տէրութիւնը եթէ ոչ խորունկ քաղաքականութեամբ՝ գոնէ կրօնական զգացմամբ չխնայեր եւ ոչ մէկ բանի՝ որպէս զի իւր հաւատակից եւ ազգակից ժողովուրդներուն կամքը կատարէ: Այժմ մեր ականատես եմք նոր գաղթականութեան ազգաց՝ ոչ թէ եւրոպական, այլ ասիական երկրին վրայ: Տարակոյս չկայ որ թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ քաղաքական տեսութեամբ

Ռուսաստան այս բանիս մէջ վնաս մը չկրեր, եւ կարելի է թէ մեծապէս ալ կշահի՝ իւր ազգային տարերքը մաքրելով եւ անոնց աւելի ընդարձակութիւն եւ ազատութիւն տալով: Շատ շատ՝ կարելի է ցաւիլ այն ազնուակտն եւ բընական ձիրքերով զարգարուած Կովկասային ցեղերուն վրայ, որոց պակսելովը Կովկասի ապագայ քաղաքականութիւնը կրնայ մեծ կորուստ ունենալ. եւ եթէ իրենց առաջին տեղը մնային, եւ հարկաւ Ռուս բնակչաց հետ օրէ օր աւելի խառնուէին, կրնային ոչ սակաւ օգուտ բերել հասարակաց հայրենեացը կենդանութեան առողջութեան եւ ամբողջութեանը համար:

Մինչդեռ զանազան ազգեր ըստ այլ եւ այլ ցեղից եւ դաւանութեանց աշխարհէ աշխարհ կփոխադրուին, Ռուսաստանի առջեւ մեծ եւ ծանր քաղաքական խնդիր մը կբացուի, եւ այն խնդրոյն շուտով լուծուելէն կախեալ է մեր ընդարձակ կայսերութեան գեղեցիկ մասերէն մէկուն երջանկութիւնն ու ծաղկիլը. այսինքն թէ արդեօք Կովկասային գաւառներէն պակսած ազգային ուժին տեղը ո՛ր ժողովուրդը պէտք է բռնէ. արդեօք ո՛ր ազգը կրնայ այս կորստեան տեղը լեցընել՝ թէ՛ թուով եւ թէ՛ կատարելութեամբ, եւ միանգամայն Ռուսաստանի ամէն տեսակ օգուտներ մատակարարել՝ թէ՛ կրօնական, թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ տնտեսական: Թէպէտեւ ցանկալի է որ Ռուսաստան եկող ժողովուրդները լինին մաքուր սլաւեան կամ յունական ցեղեր, սակայն կարելի է դրական կերպով հաստատել թէ եւ ոչ իսկ սլաւեան ժողովուրդները կյօժարին գալու եւ վայելելու նոր երկրին օգուտները. վասն զի իրենք արդէն սահմանեալ քաղաքական խումբեր ձեւացած են, իրենց համար ազգային կեդրոններ ունին, իրենց համար անգին եւ պատուական շահեր ունին, իրենց համար զանազան յոյսեր եւ ցանկութիւններ ունին, եւ դէպ ի անոնց կղիմեն թէպէտեւ դանդաղ՝ բայց հաստատ քալուածքով: Եւ ահա այս տեսութեան կէտէն, եւ խնդիրը յաջողութեամբ լուծելու մաքով, հարկաւոր է՝ ըստ մեր կարծեաց՝ հայկական ազգութեան վրայ, եւ յատկապէս Զէյթունցի Հայոց վրայ դարձունել մեր մտադրութիւնը: Ցաւելով կըսեմք թէ այս ճշմարիտ է որ եւրոպական եր-

կիրներուն մէջ գրեթէ մէկն ալ չկայ՝ ուր այն չափ անստոյգ եւ վնասակար գաղափարներ ունենան մարդիկ Հայոց վրայ՝ ինչպէս Ռուսաստան, մինչդեռ գուցէ ուրիշ մէկ տէրութիւն մըն ալ չկայ որ աւելի իրաւունք եւ աւելի դիւրութիւն ունենար այն պատրաստական եւ հաւատարիմ ոյժը իւր նպատակին եւ օգտին գործածելու: Հայոց ազգին համար յիշուի դժբաղդութիւն մի է այս որ իւր լուսաւոր կողմերն ու լաւագոյն կատարելութիւնները ծածկուած են այն մութ քողով՝ որ պատմական խեղճութեանց հետեւանքն է: Այս կողմանէ կարելի է զինքը նմանցընել Հրէից նշանաւոր ազգին: Հրեայք շատ դարերէ ի վեր դառն հալածանքներ կրելէն յետոյ, աւելի լաւ եւ օգտակար վիճակ մը սկսան ունենալ: Նոցա համար մեծ ջատագովութիւն են լուսաւորեալ մարդկանց առջեւը՝ իրենց մեծամեծ ու յայտնի կատարելութիւնները: Եբրայական ազգին անցեալ փառաւոր պատմութիւնը, անոր ողբերգական վիճակը, զանազան ձիրքերը որ կ'իյային ամէն տեսակ մարդկային հանձարոյ եւ գործունէութեան երեւոյթներուն մէջ, կ'մոռցնեն այն ազգային բնաւորութեան խաւարային կտորները՝ որոյ պատճառաւ Հրեայք մինչեւ վերջին ժամանակներս եւրոպական ժողովրդոց անպիտան անդամները համարուած էին:

Հայերը չունին այս կատարելութիւնները, բայց աղէ՛կ որ չունին նաեւ քանի մը յատկութիւններ՝ որովք ոմանք յայժմու ժողովրդոց՝ ազգային սկզբանց կրակովը բռնկած՝ կ'վազեն այժմ քաղաքական ցնորքներու ետեւէ եւ իրենց կենսական ոյժը կ'կորսնեն, եւ միանգամայն կարգիլն այն տէրութեանց աճումը եւ շուտ շուտ ծաղկիլը՝ որոց հետ կապուած է իրենց պատմութիւնը: Ամէն ժամանակ Հայոց մէկ յատկութիւնը եղած է փոյթ չունենալ քաղաքական ինքնագլխութեան: Այս գործնական ազգին մի միայն գանձը եղած է ազատութիւն խղճի, նիւթական բարեկեցութիւն եւ բարոյական յառաջադիմութիւն. իւր նախնիքներէն Հայը ժառանգած չէ այնպիսի աւանդութիւններ որ մարդուս միտքը կ'պղտորեն, եւ սրտին մէջ արիւնհայեղ յոյսեր ոչ երբեք պահած է: Հայուն համար օտար բան է, մանաւանդ թէ եւ հակառակ է, երեւակայեալ ցնորքներու ետեւէ ընկնիլ: Այլ

իրակոն աշխարհս եւ անոր պարզ ճշմարտութիւնը միայն յարգի են աչքին առջեւը: Հայերը ամէն երկիր եւ ամէն ժամանակ այս անփոփոխելի բնաւորութիւնը ցրցուցած են: Իրենց ազգային կատարելութիւնները անփոփոխ պահելով՝ միշտ հնազանդ եւ հպատակ եղած են այն թագաւորութեան՝ որ ընդունած է զիրենք իւր հովանաւորութեանը տակ: Ո՛վ որ մտադրութեամբ նայի՝ կ'արող է հասկընալ որ այս քաղաքան պաղութեան պատճառ՝ ոչ փոքրագութիւնն է եւ ոչ քաջութեան կամ արիութեան պակասութիւնը, հապա միայն իւր օգուտը պայծառ կերպով ճանչնալը, գործնական խելքը եւ խոհեմութիւնը, եւ իրական ճշմարտութեանց սաստիկ զգացմունք: Միայն երբոր թշնամին իրենց ազգային եկեղեցւոյն վրայ յարձակի, այն ատենը միայն ոտք կ'ենեն իբրեւ մէկ մարդ, արեան հեղեղներ կ'ծափեն, եւ աւելի կ'ընտրեն մահը քան թէ կեանքը:

Մէկ ազգ մը որ այսպիսի բնաւորութեան տէր է, Կովկասի մէջ Ռուսաց տէրութեան համար անթիւ օգուտներ ունի: Եթէ մինչեւ ցայժմ Կովկասեան գաւառաց Հայ բնակիչները այն երկրին այնչափ օգուտ չբերին՝ որչափ որ կրնային, եւ եթէ ուրիշ կողմանէ իրենց օրինակովը զուրիշներն ալ այն տեղ չբերին իրենց ազգային զօրութեամբը, ինչպէս որ փափաքելի էր մեր հարաւային կողմանց օգտին համար, կ'արծեմ թէ ասոր գլխաւոր պատճառն է մեր քաղաքականութիւնը, եւ Կովկասեան գաւառաց մէջ բանեցուցած կառավարութիւնը: Այս քաղաքականութիւնը . . . համակրութենէ եւ հակակրութենէ առաջ եկած կառավարութիւն է, եւ ոչ թէ տէրութեան օգուտները ճանչնալէն առաջ եկած: Կովկասի մէջ տէրութեան գործունէութիւնը երկար ատեն այնպիսի ընթացք մը ունեցաւ, որ գրեթէ բոլորովին հակառակ է մեր գոյացական օգուտներուն, . . . Մեր տէրութիւնը աւելի վեհանձնութիւն կ'բանեցնէր անոնց որ մեր ուժին համար աւելի վտանգաւոր էին, մեր հանգստութիւնը կ'վրդովէին եւ մեզի դէմ աւելի թշնամութիւն կ'ընէին: Այս քաղաքականութենէն երկու տեսակ վնաս առաջ կուգար. մէկ կողմանէ Կովկասի պատերազմասէր ժողովուրդներուն քաղաքական յոյսերը կ'սնուցանէր, թշնամական հո-

գին կաւելցնէր, եւ այն գեղեցիկ երկիրները գրեթէ անվախճան պաշարման վիճակի մէջ կը պահէր: Միւս կողմանէ թշնամութիւն կծգէր խաղաղասէր, աշխատասէր եւ հաւատարիմ բնակիչներուն մէջ, հակառակութիւն եւ երկպառակութիւն կսերմանէր Կովկասի զանազան ցեղերուն մէջ, եւ կուշացնէր այն ցանկալի ժամանակը՝ յորում պէտք էր որ բնակիչները կատարեալ խաղաղութիւն եւ հանգստութիւն գըտ-

նէին: Մեք կհամարձակիմք կարծելու որ եթէ Կովկասի մէջ քաղաքականութիւնը ուրիշ կերպ ունենար, նոյն իսկ անոր նուաճումը — որ այնքան զոհեր՝ այնքան արիւն եւ դիւցազնական քաջութիւն արժէր է մեզի — յիշաւի այսքան պայծառ եւ փառաւոր չէր լինէր, բայց գուցէ աւելի հաստատուն եւ աւելի առատ օգուտներ կունենար . . .

(Աւարտն յառաջիկայս.)

Բ Ա Ն Ա Լ Ի Բ Ն Ա Կ Ա Ն Գ Ի Տ Ե Լ Ե Ա Յ

ԱԶԲ. ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

(Շարայարութիւն. տես էջ 160.)

Տեսաբանական գործիքներուն մէջի ոսպնածէլին տեղը բռնողը մարդուս աչքին մէջ ո՞ր մասն է:

— Սառնատեսակ ըսուածը, որ աչքին երեք հիւթերուն մէկն է, եւ բիբին ետեւը կեցած է:

Աչքին երեք տեսակ հիւթերն են.

Ա) Զրային հիւթ, որ հասարակ ջրէն շատ տարբերութիւն չունի, եւ եղջերիկին ու ծիածանին մէջտեղը բռնած է.

Բ) Ապակային հիւթ, որ հալած ապակիի կը նմանի, եւ աչքին ետեւի խողոջը բռնած է.

Գ) Սառնատեսակ. այս երբոր հիւանդ լինի՝ աչքին վրայ լուս կամ վարագոյր իջեր է կըսուի:

Տեսած բաներնուս պատկերը մեր աչքին ո՞ր մասին վրայ կգարնէ.

— Ցանցատեսակին վրայ, որ տեսողական ջղին տարածուելովը ձեւացած թաղանթ մըն է եւ բոլոր ապակային հիւթը կպատէ:

Բիբը ի՞նչ է:

— Ծիածանին մէջտեղը պզտիկ բացուածք մը կամ ծակ մըն է:

Եղջերիկը ի՞նչ է.

— Իէպ ի առջեւ ուռած կորնթարդ մասն է՝ թանձր ու թափանցիկ թաղանթէ մը ձեւացած:

Ինչէ՞ն է որ ծերերը առաջուան պէս մօտէն մաքուր չեն տեսներ առարկաները.

— Վասն զի քանի որ մարդս տարիքը առնէ, աչքը կկծկըտի. ուստի եղջերիկն ալ կտափկի, եւ առարկային պատկերը յստակ կերպով վրան չգարնէր:

Երբոր եղջերիկը խիստ տափակ է, յստակ պատկերը միջոցին վրայ կգարնէ, եւ ոչ ցանցատեսակին վրայ: Այս տեսակ աչքը *dioptra* կամ ծերու աչք կըսուի:

Երբեմն պատանեաց աչքն ալ որ այսպէս լինի՝ աչքին կազմութեան պակասութիւնն է:

Ծերերը ի՞նչ տեսակ ակնոց պիտի գործածեն որ բան մը կարենան որոշ տեսնել մօտէն.

— Ամփոփիչ ակնոց. վասն զի անով դիմացի առարկան՝ զոր օրինակ գիրքը՝ կրնան սովորական չափաւոր հեռաւորութեան մէջ բռնել ու յստակ տեսնել:

Ինչէ՞ն է որ ոմանք ստիպուած են առարկաները իրենց աչքին շատ մօտեցնելու որ կարենան որոշ տեսնել.

— Վասն զի անոնց աչքին եղջերիկը այնչափ ուռած է որ առարկայէ մը եկած ճառագայթները դեռ ցանցատեսակին չհասած կամփոփուին. ուստի հեռուի բաները շփոթ կտեսնեն:

Առարկային պատկերը ցանցատեսակին չհասած՝ գծին վրայ կծեւանայ:

Այս պակասութիւնս ունեցողը *hypermetre* կամ պոչ կըսուի. բայց կարճատես տղաք սովորա-